

Un bou que era una planta (Bounegre < *Bu nerzo/nerjo*) Contribució al lèxic tamazight dels Gelida (Argelita, Castelló)

Miquel Barceló

Laura Veà¹

Universitat Autònoma de Barcelona
Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana.
08193 Bellaterra (Barcelona). Spain

Data de recepció: 18/3/1996

Resum

El nom de la partida rural de Bounegre a Argelita (Castelló), amb un origen desconegut fins ara, és posat en relació amb un terme del lèxic botànic tamazight (berber). El cas concret serveix per començar a caracteritzar la variant dialectal parlada pels Gelida, immigrants a al-Andalus abans del segle x.

Abstract

The place-name of Bounegre (Argelita, Castelló) —up to now without an specific etymological identification— is possibly related to a botanical word of the kabylian boundle of tamazight. This particular case may be a start to characterize the dialectical variant spoken by the tribe of Gelida, immigrated to al-Andalus before the Xth century.

A l'interior de la província de Castelló, en una zona molt muntanyosa de l'Alt Millars, entre els rius Millars i Villahermosa (ara riu d'Argelita) es troba el municipi d'Argelita. En els límits entre aquest terme municipal i el de Lluent hi ha la partida rural i les restes del castell de *Bounegre* sobre una gran taula rocallosa (amb una extensió total aproximada de 20 Ha)².

La relació entre aquest *hīṣn* (fortificació) i el nucli andalusí d'Argelita en època islàmica és ben clara, i fins i tot existeixen llegendes sobre el refugi dels pobladors d'Argelita a Bounegre escapant de les tropes de Jaume I³.

La primera menció documental de Bounegre és de 1178; en la dotació de la Seu de Tortosa per part del rei Alfons amb motiu de la consagració de la catedral romà-

1. La col·laboració de Laura Veà ha estat possible gràcies a la beca de Formació del Personal Investigador atorgada per la UAB i que posseeix des de gener de 1994.
2. Les restes d'aquest *hīṣn* han estat estudiades per BAZZANA, A.; CRESSIER, P.; GUICHARD, P. (1988). *Les chateaux ruraux d'al-Andalus. Histoire et archéologie des husun du sud-est de l'Espagne*, p. 81-84.
3. CARRERAS CANDI (1920-27). *Geografía del Reino de Valencia*. Vol II, p. 568.

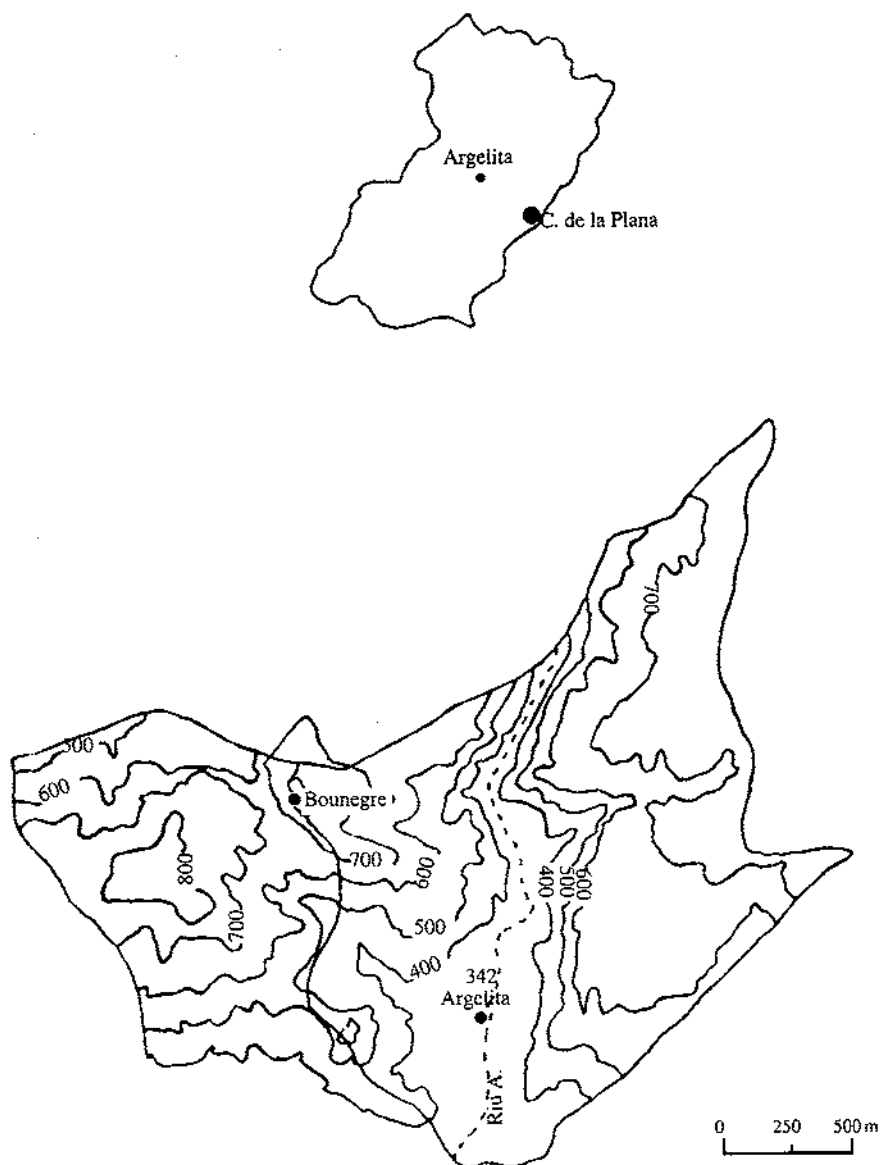

Figura 1. Situació d'Argelita a la província de Castelló. Bounegre entre els termes municipals d'Argelita i Ludient.

nica es confirmen els antics límits del bisbat entre els quals hi ha *Bou Negre cum suis terminis*⁴.

L'any 1225 ja apareix com a *castrum* també com a límit del bisbat de Tortosa⁵. El 1236 passa a pertànyer al bisbat de Sogorb⁶ i l'any 1247 és donat a la catedral de Tarragona⁷.

A partir de 1247 apareix amb la forma castellanitzada de *Bueynegro*. C. Barceló⁸ la recull el 1247 i el 1262 i proposa que es podria tractar d'un «calc semàntic» de l'àrab / *līṭwr aswād* (la traducció de l'àrab seria *bou negre*). C. Barceló no es planteja la possibilitat que no sigui un «calc» de l'àrab sinó la interpretació —tot esmunyint-s'hi una falsa traducció— d'un terme que els escriptors catalans fonèticament no varen considerar aliè.

Tot i que C. Barceló sembla no considerar tampoc que Bounegre pugui ser l'adaptació catalana d'un terme provinent d'un registre lingüístic diferent a l'àrab, nosaltres, en canvi, pensem que Bounegre és, en el començament, una transcripció no genys maldestra de *Bu nerzo*. En efecte, G. Marcy⁹ en el seu inventari de la flora dels territoris controlats pels Ait Gellidassen (tribu que a principi d'aquest segle controlava bona part del Mig Atlas septentrional) fa esment de la taperera (en castellà «alcaparra») que en la parla amazight local és anomenada de dues maneres: «bou nerzo» i «zoúj ibaḡim».

La possibilitat no genys improbable que es tractés d'un llatinisme¹⁰ va ser descartada atesa l'existència del terme botànic *bu nerzo*. *Bu* és una partícula locativa habitual en el vocabulari amazight sobre espècies vegetals, i de vegades també té el significat de «productor de», «possessor de»¹¹. E. Laoust esmenta, entre altres, per exemple «buarzac», «busemmär», «buzeruäl»¹². També fa cons-

4. Cal fer notar que aquesta primera menció documental és bastant anterior a la conquesta feudal d'aquesta zona, fet que ens indicaria que és un lloc amb certa entitat i també que a Tortosa era un referent oral conegut pels escriptors.

L'edició del document pertany a VIRGLI, A. *Diplomatari de la Catedral de Tortosa*. En premsa. Doc. n. 279. Agraïm a l'autor la seva amabilitat en la comunicació d'aquesta menció.

5. HUICI MIRANDA, A.; CABANES PECOURT, M.D. (1976-78). *Documentos de Jaime I de Aragón*. III vols. València. Doc. n. 71.

6. LLORENS I RAGA, P.L. (1973). *Episcopologio de la diócesis de Segorbe-Castellón*. Madrid: CSIC. 3 vols. Doc. E 8.

7. BIBLIOTECA UNIVERSITARIA DE VALÈNCIA, Ms. 876. Citat per BARCELÓ TORRES, C. (1982). *Toponímia àrabica del País Valencià. Alqueries i castells*. València, p. 130.

8. BARCELÓ TORRES, C. Op. cit. p. 130.

9. MARCY, G. (1929). «Les Ait Jellidassen. Une tribu berbère de la confédération Ait Warain». *Hesperis IX*, p. 79-143.

10. Sobre l'acceptació de llatinismes a les diferents parles vegeu LAOUST, E. (1920). *Mots et choses berbères. Notes de linguistique et d'ethnographie. Dialectes du Maroc*. París; HANOTEAU, A.; LETOURNEAU, A. (1872). *La Kabylie et les coutumes kabyles*. vol. I. París; LEWICKI, T. (1953). *Une langue romane oubliée de l'Afrique du nord*. Cracòvia; COLIN, G.S. (1926-1927). «Étymologies magribines» I-II a *Hesperis VI-VII*.

11. LAOUST, E. Op. cit. p. 494.

12. També existeix un grup anomenat *Banu Zarwal* amb una segmentació a les Illes Orientals. L. MASSIGNON al principi d'aquest segle ja va indicar que l'ètim de Zarwal seria el nom d'una planta. MASSIGNON, L. (1906). *Le Maroc dans les premiers années du XVI è siècle*. Alger. p. 247, citat

tar una forma *bunerjāf* amb el mateix significat de taperera silvestre en la parla dels Zuwāwā¹³.

És obvi, doncs, que no es tracta mai de bous, sinó de plantes.

Tanmateix, dins del lèxic botànic amazigh hi ha plantes que, en efecte, tenen nom d'animal, entre ells, de bou, i en aquest cas el nom transferit a la planta seria «azgr», per exemple «ahw n-izgarēn» (llet dels bous) i «tanefin n-izgarēn» (nap dels bous)¹⁴.

En aquest domini lingüístic són abundants els llocs als quals s'atorga el nom d'una planta. Es poden esmentar els casos filològicament més pròxims de «Bou Taka» i «Bou Tebena» («el lloc del ginebró» i «el lloc de la palla»), dos llogarets de la Kabília en territori de la tribu dels Imkiren¹⁵.

Així doncs, el lloc de Bounegre prop d'Argelita no seria més que «allà on creixen les tapereres silvestres» en una plataforma rocallosa ben propícia a la formació de colònies de *capparis spinosa*¹⁶.

El nom actual d'Argelita és una derivació d'Arjaīdāh¹⁷, assentament ja documentat el 1262. S'ha proposat¹⁸ que certs noms de lloc (Gelida, Eslida, Margarida, Arguellite i Argelita) són indicatius de l'assentament molt primerenc¹⁹ dels Gelida a al-Andalus²⁰.

per BARCELÓ, M. (1995). «Els Ait Iraten i els altres: Inmigració i assentaments berbers a Sharq al-Andalus». A *Acculturazione e mutamenti. Prospettive nell'archeologia medievale del mediterraneo*. Firenze, p. 47-48.

13. Un segment dels Zuwāwā es trobava a l'inici d'aquest segle a la Kabília, formant part de la confederació dels Iflissen el-Lebahar juntament amb els Ait Aīhmed, els Ait Zerara i els Tifra. HANOTEAU; LETOURNEAU. Op. cit. p. 284.

14. LAOUST, E. Op. cit. p. 501-503. El mateix mot també dona noms a grups clànics immigrants a al-Andalus; vegeu BARCELÓ, M. (1995). Op. cit. p. 37-38.

Produït pel mateix radical seria el nom dels antics *zegrensis*, vegeu GAST, M. (1986). «Aijer» q. v. *Encyclopedie berbère*. Vol. III, p. 388.

15. HANOTEAU; LETOURNEAU. Op. cit. p. 282.

16. La *capparis spinosa* és una subespècie pròpia de zones assolellades, rocalloses i creix també a les esclerxes i fissures de parets i murs viaris, als marges agrícoles immediats als camins, etc. Abunda al País Valencià i a les Illes, i es dispersa formant colònies. FOLCH, R. (1987). *La vegetació dels Països Catalans*. Ed. Ketres, p. 206-207.

17. C. BARCELÓ. Op. cit. p. 97.

18. BARCELÓ, M. (1989). «La cuestión septentrional. La arqueología de los asentamientos andalusíes más antiguos». *Aragón en la Edad Media*. Zaragoza, p. 345; BARCELÓ, M. (1991). «Assentaments berbers i àrabs a les regions del nord-est d'al-Andalus: el cas de l'Alt Penedès». A *La Marche Supérieure d'al-Andalus et l'Occident chrétien*. Casa de Velázquez; Universidad de Zaragoza, p. 90-91; BARCELÓ, M.; KIRCHNER, H. (1992). «Husun et établissements arabo-berbères de la Frontière Supérieure (zone de l'actuelle Catalogne) d'al-Andalus». A *Castrum 4. Frontière et peuplement dans le monde Méditerranéen au Moyen Age*. Casa de Velázquez, p. 67.

19. El «castrum» a l'Alt Penedès, prop dels Madyuna (Mediona) apareix ja documentat el 963 («castrum Gellito») i el 998 amb la forma «castrum (...) Gellita» tots dos al Cartulari de Sant Cugat del Vallés (RIUS, J. [1946]. I, doc. 65 i doc. 331).

Sobre els Madyuna vegeu BARCELÓ, M. (1989). Op. cit. p. 344-345; BARCELÓ, M. (1991). Op. cit. p. 89 i BARCELÓ, M.; KIRCHNER, H., (1992). Op. cit. p. 67.

20. Actualment està en curs per part de Laura Vea una recerca sobre els assentaments dels Gelida a al-Andalus i els espais rurals hidràulics creats per ells. Una primera notícia d'aquesta recerca a: VEA, L. «Los Gelida: Segmentación clánica bereber y producción de espacios rurales hidráulicos

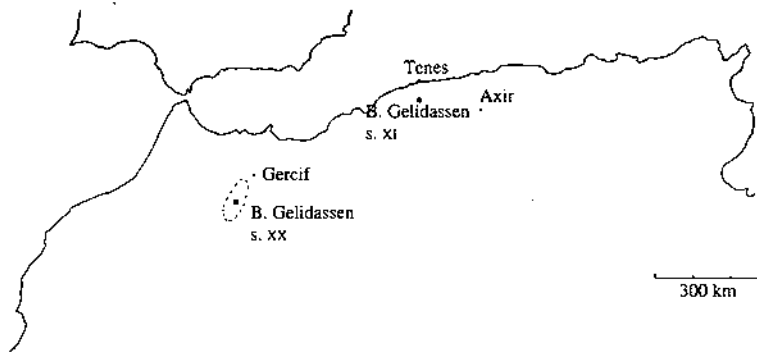

Figura 2. Els Gelida al Magreb segons al-Bakrî i G. Marcy.

El primer esment del lloc de Gelida a l'Alt Penedès manté trets molt arcaïtzants com és ara l'absència d'article (el previsible seria *a-gellid*, «el rei»)²¹. La forma *Gellidassen* recollida per al-Bakrî (que escriu a la segona meitat de segle XI emprant informacions força anteriors)²² posa de manifest el caràcter molt primerenc de l'assentament atès que, com assenyala S.Chaker²³ la manca de la desinència *-assen* per generar col·lectius és indicadora que el procediment encara no està generalitzat²⁴.

Bu nerzo (> Bou Negre) és un fort indicatiu que permet començar a caracteritzar la variant *tamazight* de la parla dels Gelida en el moment del seu establiment a al-Andalus, almenys abans del segle X.

La informació d'al-Bakrî permet situar un grup d'aquests Gelida al final del segle X o l'inici del segle XI entre Tenès i Axir, sobre la plana de Xelif (vegeu la figura 2). En canvi, res no se sap amb precisió de les dates d'assentament a l'Atlas Mig septentrional dels Gellidassen estudiats per G. Marcy. Tant pot ser que els informadors d'al-Bakrî desconeguessin aquest assentament (molt lluny de les vies de comunicació habituals que són l'eix de la descripció d'al-Bakrî), com que es tracti d'una segmentació molt potent feta en data indeterminada però posterior al segle XII.

És probable llavors que la primera emigració dels Gelida cap a al-Andalus fos feta a partir dels assentaments situats sobre la plana de Xelif (actual Algèria). La

en al-Andalus. Primera aproximació: Los riegos de Margarida (Planes de la Baronia, Alacant)). *A II Coloquio de Historia y Medio Físico*. Almeria, 1995, en premsa.

21. CHAKER, S. (1984). *Textes en linguistique berbère*. París, p. 277-279.

22. AL-BAKRÎ. *Description de l'Afrique septentrionale*. Ed. i trad. de M.G. de Slane, París, 1965, p. 69-141.

23. CHAKER, S. (1985). «Onomastique berbère ancienne (Antiquité/Moyen Age): Rupture et continuité». *Histoire et archéologie de l'Afrique du Nord*, p. 494.

24. Justament la *-a* final de *gellid* -*a* seria resultat de l'adopció d'un sistema de formar col·lectius de l'àrab. És obvi que aquests topònims han estat objecte de greus distorsions en el procés d'arabització i posterior catalanització i/o castellanització.

Figura 3. Segmentacions dels B. Watil i dels B. Warifn a al-Andalus. 1.: Banū Watil; 2. Banū Wārifn; 1A: Huatel, alqueria del guz d'Inkân; 1B: Benicadell (Bèlgida, València); 2A: Yarfān, alqueria del guz de Bunyula; 2B: Huarfan, alqueria del guz de Muntuy.

proximitat de la costa amb importants ports comercials actius ja en època romana²⁵ fa possible desplaçaments col·lectius d'aquest tipus.

D'altra banda, com es pot veure a la figura 3, els Gelida no emigraren sols; en el viatge anaven acompanyats, almenys, pels *Banī Watil*²⁶ i els *Wārifn*²⁷.

25. VANACKER, C. (1973). «Géographie économique de l'Afrique du Nord selon les auteurs arabes (IX-XII è siècle)». *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, 28è année, n. 3, Mai-Juin, p. 659-680.

26. AL-BAKRÍ. Op. cit. p. 142, 160.

27. AL-BAKRÍ. Op. cit. p. 127, 142, 154.